

ਆਲੋਚਨਾ

ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੬੦

ਮੁਲ : ੫੦ ਨਵੇਂ ਪੈਸੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

Approved for use in the Schools and Colleges of the Panjab
vide D. P. I's letter No. 3397—B—6/48—55—25796
dated July 1955.

ਆਲੋਚਨਾ

ਸੰਪਾਦਕ ਮੰਡਲ :

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ,
ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ
ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਜਿਲਦ ੬]	ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੬੦	[ਕੁਲ ਅੰਕ ਨੰ: ੯੧
ਅੰਕ ੧੦]		

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

ਨੰ:		ਪੰਨਾ
੧.	ਜਪੁ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਰਹੱਸ	ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ੧
੨.	ਸਕੂੰਤਲਾ	ਅਨੁਵਾਦਕ : ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ ੧੪
੩.	ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ	ਸ਼ਾਕਿਰ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥੀ ੩੩

ਜਪੁ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਰਹੱਸ

ਮੈਂ ਸਤੰਬਰ ੧੯੬੦ ਦੀ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦਾ ਪਰਚਾ ਜਦੋਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਲੇਖ "ਜਪੁ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਰਹੱਸ" ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਇਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਵਾਰਦਾ ਗਇਆ, ਉਹ ਚਾਉ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਗਇਆ। ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਪੁਰਸ਼ ਇਕ-ਵਰਨ ਵਰਤ ਕੇ, ਜੋ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਦੁਖਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਾਰਕਸੀ ਖਿਆਲਾਂ ਕਿ ਈਸ਼੍ਵਰੀ ਗੁਣ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ 'ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ' ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ਕਰਨ, ਹੋਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘਟ 'ਬੌਧਿਕ ਰਹੱਸ' ਲਭਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਚੇਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਦਾਰਥ-ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਅਖਵਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਕੀਕੁਰ ਮਾਪ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਗਮ ਪਈ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸ-ਵਾਦੀ ਖਿਆਲ ਅਪਣਾ ਲਏ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਇਹ ਦਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਚਰਣ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਵੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਪਿਤ ਪੈਮਾਨੇ ਨਾਲ ਮਾਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕ੍ਰਿਤ ਉਸ ਪੈਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਨਾ ਉਤਰੇ ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਸ਼ਕ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਨ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਪਰ ਅਰੋਪਣ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਸ਼ੋਕ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖ ਛਾਪ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜੋ 'ਬੌਧਿਕ ਰਹੱਸ' ਤਾਂ ਕੋਈ ਉਘਾੜਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੁਖਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਆਸ

ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਗੋਂ ਲਈ ਵਧੇਰੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਗੇ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਅਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :-

“ਜਪੁ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ : ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ॥ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ॥ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ ।” ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਜਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਿ ਸਚੁ ਹੈ ਤੇ ਸਚ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ?

“ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਨਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਰਹੱਸ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । “ਆਦਿ ਤੇ ਅਨੰਤ ਸਚ ਕਰਤਾਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰੀ” ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਬਿਆਨ ਉਸ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਹੈ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਤੁਸਾਂ ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ

ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ । ‘ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ, ਅਜੂਨੀ, ਸੈਭੰ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥’ ਇਹ ਨਾਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਮ ਤੱਤ

‘ੴ’ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ । ਜੇ ਨਾਮ ਰਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ‘ਸਤਿ’ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਰੂਪ ਉਸ ਦਾ ਗੁਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਕਾਰਾਂ ਉਸ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ‘ਅਕਰਤ੍ਰੀ ਮੰਨਿਆ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਕਰਤਾ’ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਨਿਰਭਉ ਹੈ, ਨਿਰਵੈਰੁ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਅਜਨਮਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪੱਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪਦਾਰਥਿਕ ਨਹੀਂ, ਆਤਮਿਕ ਹੈ । ਆਪੇ ਹੀ ਤੁਸਾਂ ਅਗੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਿਰਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ । ਤੁਸਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚੋਂ —

ਹੈਭੀ ਹੋਸੀ ਜਾਇ ਨਾ ਜਾਸੀ ਰਚਨਾ ਜਿੰਨ ਰਚਾਈ ॥

ਰੰਗੀ ਰੰਗੀ ਭਾਤੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਜਿਨ ਉਪਾਈ ॥

ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਜਿਵ ਤਿਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ॥

ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਗ਼ਲਤ ਕਢਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਥਵਾ ਮਿਥਿਆਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ” । ਸਾਂਖ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਵੇਦਾਂਤੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਤਿ-ਅਸਤਿ ਹਸਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ‘ਆਵਰਣ’ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ‘ਨਿਰੰਕਾਰ

ਦੀ ਉਪਾਈ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ । 'ਮਾਇਆ' ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਥਾਂ ਕਹਿਆ ਹੈ, "ਮਾਲਿਕ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਵਰਤਦੀ ਹੈ ।" ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

"ਪਰ ਜਪੁ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗ, ਸੁਚ, ਭੁਖ, ਚੁਪ, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਦਰਸਾ ਦਿਤਾ ਹੈ : "ਸਹਸ ਸਿਆਣਪਾ ਲਖ ਹੋਹਿ ਤਾ ਇਕ ਨਾ ਚਲੈ ਨਾਲਿ ।"

'ਸਿਆਣਪਾਂ' ਦਾ ਅਰਥ ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਤਾਂ 'ਸੋਚ' ਵਿਚ ਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ' ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਚਤੁਰਾਈਆਂ' ਆਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਫੇਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ —

"ਇਸ ਲਈ ਫਿਰ ਪੁਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ : ਉਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੂੜ ਦੀ ਕੰਧ ਅਥਵਾ ਪੜਦੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤੋੜਿਆ ਜਾਵੇ ? ਪਰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਪੁਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚਿੰਤਨ ਉਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਆ ਲਾਗੂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉੱਤਰ ਹੈ :—

ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥

"ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਹੁਕਮ ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।"

ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਗਲਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚਲਣਾ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ । 'ਪ੍ਰਾਰਥਣ' ਦਾ ਭਾਵ ਹਿੰਦੂ ਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਗ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'ਕੂੜ ਦੀ ਕੰਧ' ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਣ ਨਾਲ ਟੁਟਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਤਾਂ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਡਾ ਵਸੀਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ 'ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਾਰਥਣ' ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਜੇ ਪ੍ਰਾਰਥਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ' ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਤੁਰਦਾ । ਅਗਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਤੁਰਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

"ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੇ ਨ ਕੋਇ ।"

ਭਾਵ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹਉਮੈ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਹੈ ਨਹੀਂ ।

ਇਸ ਲਈ 'ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਾਰਥਾ' ਨਹੀਂ ਢੁਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਥਾਪਿਆ ਗਇਆ ਹੈ।

ਅਗੇ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—“ਇਹਨਾਂ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਖ, ਸੁਖ, ਉਤਮਤਾ, ਨੀਚਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਆਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਸਿਧ ਹੈ ਹੁਕਮ ਦਾ ਇਹ ਕਲਪ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਾਸਤਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਇਹ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸਮਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਕੀ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਚਾਹੇ ਕਰੇ। ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਕਿਸੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਫਟਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਰਲ ਕੇ ਹੁਕਮ ਕਢਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਇਕ ਰਾਜੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਲ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਨ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਤਿਉਂ ਚੰਗੇਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਕੱਲਾ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੋ ਹਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਉਹ ਨਖੇੜਵੀਂ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਪਾਕ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਾਡੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਲਮ ਸਾਡੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਗਦੀ ਹੈ—

‘ਹੁਕਮਿ ਚਲਾਏ ਆਪਣੈ ਕਰਮੀ ਵਹੈ ਕਲਾਮ।’

(ਸਲੋਕ ਮ: ੧ ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ: ੪)

ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਮ ‘ਕਾਨੂੰਨ ਕੁਦਰਤ’ ਕਿਸੇ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਹਉਮੈ ਵਸ ਕੀਤੇ ਹੁਕਮ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਕਮ ਦਾ ਖਿਆਲ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ‘ਕਲਪ’ (ਸੰਕਲਪ?) ਨਹੀਂ। ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਹਰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਵਸ਼ਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਜਿਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਹੋਂਦ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜੋ ‘ਨਿਰਭਉ’ ਤੇ ‘ਨਿਰਵੈਰ’ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਸਤਿ ਸਰੂਪ’ ਹੈ।

ਅਗੇ ਸ਼ੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ “ਗਾਵੈ ਕੋ ਤਾਣੁ ਹੋਵੈ ਕਿਸੈ ਤਾਣੁ” ਦੀ ਪਉੜੀ ਤੇ ਕੁਝ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਕਰ ਕੇ “ਦੇਦਾ ਦੇਹਿ ਲੈਦੇ ਥਕਿ ਪਾਹਿ” ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਫਿਰ ਉਹ ਹੀ ਗਲ ਦੁਹਰਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— “ਕਿਉਂ? ਇਥੇ ਦੇਣ ਲੈਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਕਿਉਂ ਆ ਗਇਆ? ਇਹ ਫਿਰ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

‘ਦਾਤਾ ਕਰਤਾ ਆਪ ਤੂੰ ਤੁਸਿ ਦੇਵਹਿ ਕਰਹਿ ਪਸਾਉ।’

‘ਕਰਤਾ’ ਦੇ ਨਾਲ ‘ਦਾਤਾ’ ਦਾ ਪਦ ਕਿਉਂ ਜੁੜ ਗਿਆ ?

“ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਖ ਰੂਪੀ ਵੰਡ ‘ਰਾਜਾ’ ਤੇ ‘ਪਰਜਾ’ ਦੀ ਹੈ । ਪਰਜਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ : (੧) ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ (੨) ਜਨਤਾ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਰਾਜਾ’ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਨਹੀਂ, ਦਾਤਾਰ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਜੋ ਪਦਾਰਥਕ ਸਾਮਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਾਜਾ ਦੀ ਦਾਤ ਹੈ । ਰਾਜਾ ਇਕੱਲਾ ਪਰਜਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਰਤਾਰ ਇਕਲਾ ‘ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ’ ਤੋਂ ਵਧ ਹੈ । ਤੇ ਰਾਜਾ ਹੀ ਪਰਜਾ ਦਾ ਦਾਤਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਮਗਰੀ ਰਾਜਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ ।”

ਮੈਂ ਲੰਮੀ ਟੂਕ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਅਰੋਪਣ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪਰ ਤੋ ਸਭ ਥਾਂ ਵੇਖ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਤੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਆਖਿਆ ਹੈ ? ਕੋਈ ਇਕ ਤੁਕ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ । ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ “ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ” ਤੇ “ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਦਕਮ ਕੁਤੇ” ਆਖ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ । ਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਰੂਪ ਸਮਝਦੇ ਤਾਂ ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਕਦੀ ਨਾ ਵਰਤਦੇ । ਕਰਤਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ । ਫਿਰ ਕਰਤਾਰੀ ਰੂਪ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਉਹ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ‘ਜਮ ਦਾ ਰੂਪ’ ਆਖਿਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਕੂੜਾ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਮਨੁਖ ਦੀ ਟੇਕ ਬਿਰਥੀ ਦਸਦੇ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦਾਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਗੁਣ ਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਇਹ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਨਹੀਂ ਦਸੇ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ‘ਕਰਤਾ’ ਹੀ ‘ਦਾਤਾ’ ਹੈ । ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ! ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਕਲਮ ਨਾ ਚੁਕਦੇ ! ਅਗੇ ਆਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ— “ਉਹ (ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਉਸ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜਾ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਇਕ ਰੂਪ ਹਨ, ਤੋੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਧੀ ਭੂਪਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ।”

ਇਥੇ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਪੁਰਸ਼ ਇਕ ਵਚਨ ਵਰਤ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਚਨ ਵਰਤ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਕਦੀ ਤੁਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਹੀ ਹੋ ਗਇਆਂ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ? ਕੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਈ ਪਹਿਲੋਂ ਸਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਜਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ? ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਰਨਾ ਬਿਰਥਾ ਉੱਦਮ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਹਲੇਮੀ ਰਾਜ' ਦੀ ਅਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਬੇਨਿਆ ਹੈ "ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਖ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਸਭ ਮੁਖਾਲੇ ਵੱਸਣਗੇ।

ਹੁਣ ਇਸ 'ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਚਿੰਤਨ' ਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਗਵਾਵਾਂਗਾ। ਹੋਰ ਨੁਕਸ ਜੋ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਕੱਢੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਾਂਗਾ।

ਸ਼ੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— "ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸਤਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ।"

ਸ਼ੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ! ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ, ਤੁਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਹਵਨ, ਯਗ, ਤੀਰਥ ਅਸ਼ਨਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸੂਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਮਾਧੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣਾ— ਇਹ ਜੋਗ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੀ। ਜੋਗ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੀ, 'ਰਾਜ' ਤੇ 'ਹਠ'। ਜੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਣ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਣੇ ਦਸਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਅਡਰੇ ਰਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਕੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ :—

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ।

ਗੁਰੁ ਈਸਰ ਗੁਰੁ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬਤੀ ਹੈ ਮਾਈ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨਾਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵੇਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਦ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਰਖਿਅਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਪਾਰਬਤੀ, ਲਛਮੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਹੈ। ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰੀਏ ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਤਾਰ ਨੇ ਸਿਰਜੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਜੱਗ ਕੀਤਿਆਂ ਜਾਂ ਮੰਤ੍ਰ ਜਪਿਆਂ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ। ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਪਤੀ ਤਾਂ ਕਰਮ (ਉੱਦਮ) ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਤਨ ਜਵਾਹਰ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸੁਣ ਲਵੇਂ। ਉਹ ਹੈ ਨਾਮ ਨਾ ਵਿਸਾਰੋਂ ਤੇ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸਰਬ ਥਾਂ ਇਕ ਜੋਤ ਸਹੀ ਕਰ ਲਵੇਂ। ਸਤਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਹਠ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਲੰਮੀ ਆਯੂ ਕਰ ਲੈਣ ਵਲ ਸੈਣਤ ਹੈ। ਭਾਈ, ਜੇ ਚਾਰ ਜੁਗਾਂ ਪ੍ਰਯੰਤ ਵੀ ਉਮਰ ਵਧ ਜਾਵੇ ? ਰਿੱਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮਗਰ ਲਗ ਜਾਣ, ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਨਦਰ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਲਾਭ ? ਛੁਟਕਾਰਾ ਤਾਂ ਨਦਰ ਤੋਂ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ : ਕੀ ਉਹ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ ? ਉਤ੍ਰ—ਉਹ ਕੀੜਿਆਂ ਅੰਦਰ ਕੰਝੇ ਸਿਰਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਪੁਰ ਦੋਸ਼ ਧਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਗੁਣਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।

ਅਗਲੀਆਂ ਅੱਠਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਸੇ ਰਾਹ ਪੁਰ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਜੋ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ ਸਿੱਧ, ਪੀਰ, ਨਾਥ ਆਦਿ ਬਣੇ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਮ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਇਕਾਗਰ ਕਰਕੇ ਸੁਣਨਾ ਨਾਮ ਦਾ ਸੁਣਨਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ **Communion** ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਜੋ ਪਦਵੀਆਂ ਲੋਕ ਅੱਗੇ ਹਠ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਦਸਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਨਾਮ ਦੇ ਸੁਣਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਜਿਹੜਾ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਵੇ ਅਰਥਾਤ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਤੁਰੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਅਗਲੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਸੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਇਹ ਕਿਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ— "ਜੇ ਕੋ ਕਹੈ ਪਿਛੈ ਪਛਤਾਇ"। ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਸਾਫ ਹੈ। ਜਿਸ ਗੁੜ ਖਾਧਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਰਾਦ ਕੀ ਦਸੇਗਾ ? ਜੇ ਦਸੇਗਾ ਤਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਤਕ ਨਹੀਂ ਅਪੜੇਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੂਰਨ ਵਰਣਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਾਰਨ ਅਫਸੋਸ ਕਰੇਗਾ।

ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ “ਪੰਚ ਪਰਵਾਨ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨੁ” ਦਾ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ। ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

“ਪੰਚ ਤੱਤ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਦਰਿ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰਾ”
ਪਰ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਸਾਫ਼ ‘ਪੰਚ ਤੱਤ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਪੰਚ ਤੱਤ ਲਿਖਦੇ ਤਾਂ ਹਵਾਲਾ ਢੁਕ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਹੈ :—

“ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਜਨ ਪਰਵਾਨ,
ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਪੁਰਖੁ ਪਰਧਾਨ ॥”

ਫਿਰ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ੩੪ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ :—

ਤਿਥੈ ਸੋਹਨਿ ਪੰਚ ਪਰਵਾਣੁ ॥

ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਪਵੈ ਨੀਸਾਣੁ ॥

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ‘ਪੰਚ’ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨੀਸਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਥੇ ‘ਪੰਚ’ ਦਾ ਅਰਥ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਰਨਾ ਕੇਵਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਜੋ ਬਰਗਜ਼ੀਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਉਹੋ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਧਾਨ ਹਨ। ਅਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਣ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਥੇ ਉਹ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖੋਜੀ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਟੁਭੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹਉਮੈ ਦੀ ਭੀਤ ਤੋੜ ਕੇ ਪਰਮ ਜੋਤ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਕੋਈ ਕਰਤੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਪਾਸੇ ਲਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣਾ। ਏਕੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਬਲਦ ਦੇ ਸਿਰ ਪਰ ਖੜੋਤੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਬਲਦ ਕਾਹਦੇ ਆਸਰੇ ਹੈ ? ਹੋਰ ਹੋਰ ਧਰਤੀਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਮੁਕੇਗੀ ਗਲ ਕਿਥੇ ? ਅਸਲੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧੌਲ ਧਰਮ ਹੈ ਉਹ ਧਰਮ ਜੋ ਦਇਆ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਾਇਮ ਰਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ। ਅਜ ਕਲ ਸੰਤੋਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ, ਨਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ। ਨਤੀਜਾ ਖਹਿ ਖਹਿ ਕੇ ਮਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤਾਂ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਖੋਜ ਵਾਲੀ ਮੁਕਣ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਦੋ ਅਸੰਖ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਲੇ ਬੁਰੇ ਪਾਸੇ ਲਗੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਅਸੰਖ ਦੀ ਪਉੜੀ

ਵਿਚ 'ਅਸੰਖ ਬਾਵ' ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਨਾਮ ਹਨ । ਅਸੰਖ ਲੋਕ ਅਜੇਹੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ । ਅਣਗਿਣਤ ਆਖਣਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਲਿਖਤ ਤੇ ਬੋਲ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਹਨ । ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ, ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ, ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਅਖਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਅਖਰ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਿਰਿ ਸੰਯੋਗ' ਦਾ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਾਰਥਾ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ' ਹੈ । ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਦਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਗਲਾਂ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲਿਖਤੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਬੋਲੀ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । 'ਸਿਰ' ਸ਼ਬਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਿਚ 'ਥਾਂ ਸਿਰ ਰੱਖ' ਜਾਂ 'ਫਲਾਣੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਰੋਂ ਸਿਰ ਕਰ ਦਿਓ' 'ਵਿਚ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਥੇ ਲਗਦਾ ਹੈ । 'ਜਿਨ ਇਹਿ ਲਿਖੇ ਤਿਸੁ ਸਿਰਿ ਨਾਹਿ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ : 'ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਦੀ ਦਾਤ ਜਿਤਨਾ ਜਿਤਨਾ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਪਰ ਨਾਮ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਬੇਹੱਦ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਪੰਚ' ਦੀ ਪਉੜੀ ਅਤੇ 'ਅਸੰਖ' ਵਾਲੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਪਉੜੀਆਂ ਇਕੋ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਤੀਆਂ ਹਨ ।

ਹੁਣ ਪੁਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-- ਜੀ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਹਉਮੇ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਪਰੰਤੂ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਲਈ ਤੀਰਥ ਅਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹਨ ? ਨਾਲੇ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਸਦਾ ਅਲੋਪ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਉਸ ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ?

ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਸਦੇ ਸਨ : "ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਧੂੜ ਲਥ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਬਣ ਨਾਲ ਕਪੜੇ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਨਾਮ ਬੁਧੀ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਦਾ ਅਸਰ ਆਤਮਾ ਤੇ ਨਹੀਂ । ਜੋ ਕਰੇਗੇ ਸੋ ਭਰੇਗੇ, ਜੋ ਬੀਜੇਗੇ ਖਾਓਗੇ । ਇੱਕੀਵੀਂ ਪਾਉੜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੀਰਥ, ਅਸ਼ਨਾਨ, ਤਪ, ਦਇਆ ਇਤਿ ਆਦਿ ਦਾ ਫਲ ਜੇ ਕੋਈ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਤਾਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਿਹਫਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸੁ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 'ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੁਣੋ, ਮੰਨੋ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਉ । ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜੋਤ ਦਾ

ਪ੍ਰਗਟਾ ਰੂਪੀ ਤੀਰਥ ਤੁਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਕਰ ਲਵੋ। ਭਗਤੀ ਅਉਗਣ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇਗਾ ਜਦੋਂ ਅੰਦਰ ਵਸਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਕਲਿਆਨ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ। ਉਹ ਸੱਤਾ ਉਸਤਤਿ ਜੋਗ ਤੇ ਸਚਦਾਨੰਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਜਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਦਿ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕਦਾ। ਉਸੇ ਦਾ ਕੀਤਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਸੋਭਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ।” ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਹੜੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅਗਲੀ ੨੨ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਾ ਮੈਂ ਹੀ ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਹਿਆ ਸਾਰੀਆਂ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕ ਜ਼ਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮ ਤੱਤ ਲੇਖੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਿੰਨਾਂ ਵਡਾ ਹੈ ? ਇਹ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

੨੧ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤੁਕ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਿਕਲੇ ਕਿ “ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਅਯੋਗ ਕਰਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।”

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :—ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਅੰਤ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋਵੋਗੇ ?

ਉਤਰ :—ਜਿਕਰ ਨਾਲੇ ਤੇ ਨਦੀਆਂ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਇਕੁਰ ਹੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਫਤ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ।

ਧਿਆਇ ਧਿਆਇ ਭਗਤਹ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ

ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਪੁਰਖ ਕਾ ਕਿਨੇ ਅੰਤੁ ਨਾ ਪਾਇਆ। ੨।

(ਸੁਖਮਨੀ ਮ: ੫)

ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-- “੨੩ ਤੋਂ ੨੫, (ਪਉੜੀਆਂ) ਵਿਚ ਫਿਰ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਅਨੰਤਤਾ ਉਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੰਤਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਭੂਪਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰਾ ਅੰਸ ਹਨ, ਇਹ ਅਨੰਤਤਾ

ਪਰਮ ਤੱਤ ਦਾ ਗੁਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਐਨਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦਿਸ ਪਇਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਭੀ ਅਰਥ ਸਾਫ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਕਹਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਲੁਕਾ ਨਹੀਂ।

ਜੇ ਕੋ ਖਾਇ ਕੁ ਆਖਣਿ ਪਾਇ। ਓਹੁ ਜਾਣੈ ਜੇਤੀਆ ਮੁਹਿ ਖਾਇ।
ਦਾ ਅਰਥ ਪਿਛਲੀ ਪੰਗਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ :—

ਬੰਦਿ ਖਲਾਸੀ ਭਾਣੈ ਹੋਇ। ਹੋਰੁ ਆਖਿ ਨ ਸਕੈ ਕੋਇ।

ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਛੁਟ ਜਾਏਗਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਮੂਰਖ ਆਖੇ ਕਿ ਮੈਂ ਦਖਲ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਦੰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋ ਆਖੇ ਬੋਲੁ ਵਿਗਾੜੁ। ਤਾ ਲਿਖੀਐ ਸਿਰਿ ਗਾਵਾਰਾ ਗਾਵਾਰੁ।

ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਾਲਾਹ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਰੁਧ ਕੁਝ ਆਖੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਰਖਾਂ ਦਾ ਮੂਰਖ ਸਮਝੋ। ‘ਸੰਤ ਕਾ ਨਿੰਦਕੁ ਮਹਾ ਅਤਤਾਈ’।

ਸੋਦਰ ਦੀ ਪਉੜੀ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਦਾ ਸੁਣਨਾ ਅਤੇ ਮੰਨਣਾ ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਲਿਵ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵਿਚ ਜੁੜੇਗੀ। ਨਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਹਿਲੇ ਕਦਮ ਵੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ੨੮ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕਦਮ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਤੋਖ, ਫਿਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ, ਸਦਾ ਮੌਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਸਭ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹੇ ਸਮਝਣਾ : ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਕਦਮ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਖਾਣਾ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਦਇਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਤਾਂ ਮਗਰ ਨੱਠਣਾ, ਇਹ ਅਸਲ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭੁਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ, ਇਹ ਸਿਲਸਲਾ ਮੁਕ ਜਾਏਗਾ। ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਦਇਆ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਜੋਗੁ ਤੇ ਸੰਜੋਗੁ ਕਾਰਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਰ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੁਰਾਣੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ,

ਵਿਸ਼ਨੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰ ਕੇ ਵਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਪਜੀ ਹੈ ਆਪ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਰਧ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣ। ਜਪੁਜੀ ਨਿਆਇ ਪੂਰਵਕ ਲੇਖ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪਦ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਪੁਰ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਵੀ ਤੁਸਾਡੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਅੱਖਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ : ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਦੁਆਰਾ, ਰੁੱਤਾਂ ਤੇ ਥਿੱਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪਾਤਾਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਧਰਤੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਇਸ ਧਰਤੀ ਪੁਰ ਅਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਕਰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਰਮ ਤੱਤ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਅਟਲ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਉਹ ਪਰਵਾਨ ਹੋਏ ਹੋਏ ਪੰਚ (ਸੰਤ) ਸੋਹਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗ ਗਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤੁਕ ਦਾ ਪਾਠ 'ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਪਵੈ ਨੀਸਾਣੁ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਨਦਰੀ ਕਰਮ ਪਵੈ ਨੀਸਾਣੁ' ਦੇ ਕੇ ਅਰਥ ਗਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। "ਨਦਰ ਅਤੇ ਕਰਮ" ਅਰਥਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। 'ਨਦਰੀ' ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ (ਬਖਸ਼ਿਸ਼) ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਵਾਨ ਹੋਏ ਹੋਏ ਪੰਚ (ਬਰਗੁਜੀਦਾ) ਜੀਵ ਉੱਥੇ ਸੋਭਦੇ ਹਨ।"

ਧਰਮ ਖੰਡ ਇਹ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

"ਸਚਾ ਆਪਿ ਸਚਾ ਦਰਬਾਰੁ। ਤਿਥੈ ਸੁਹਨਿ ਪੰਚ ਪਰਵਾਣੁ। ਨਦਰੀ ਕਰਮਿ ਪਵੈ ਨੀਸਾਣੁ।"

ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਜੀਵ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੀਵਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡ ਵਿਚ ਨਾਦ ਦਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਇਆ, ਫਿਰ ਉੱਦਮ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ। ਇਸ ਖੰਡ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੁਰਤ, ਮਤਿ ਅਤੇ ਬੁਧਿ ਮੁੜ ਕੇ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਅਨਾਤਮ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟ ਕੇ ਆਤਮ ਪ੍ਰਾਇਣ

ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇੱਥੇ ਉਹ ਸੂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਕੋਲ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਮਗਰੋਂ ਅਮਲ । ਫਿਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ । 'ਬਾਣੀ ਜੋਰੁ' ਦਾ ਅਰਥ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੋਰ ਵੀ ਚਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ।" ਇਹ ਅਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋਰ ਹੈ ਭਾਵ ਤਾਕਤ ਹੈ । ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

'ਅਪਣਾ ਸਹੁ ਜਿਨ੍ਹ ਭਾਲ ਲਇਆ ਹੁਣ ਤਿਸ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਜੋਰ', ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਹਨ । "ਜੋਧੇ ਤੇ ਮਹਾਬਲੀ ਸੂਰਮੇ ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਏ ।" ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਉਹ ਬਹਾਦਰ ਸੂਰਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਸ਼ਟ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ।" ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਉਮੈ ਨਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਵਿਆਪਕ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਰੂਪੀ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੌਤ ਹੈ, ਨਾ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਵਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਅੰਤਮ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਆਚਾਰ ਦੀ ਘਾੜਤ ਨਹੀਂ । "ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ" ਅਰਥਾਤ 'ਸਬਦੁ ਦੀ ਘਾੜਤ' ਦੀ ਜਾਚ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਕਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਜੁਟਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਸੱਚੇ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । 'ਸਬਦੁ' ਦਾ ਅਰਥ ਮੰਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਬਾਣੀ ਹੈ । ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਹਨ, ਨਾਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜੀਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਬਾਕੀ ਅਗੇ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ' 'ਪਉੜੀ' ਹੈ । ਗੁਰੂ 'ਬੋਹਿਥ' ਹੈ । ਗੁਰੂ 'ਤੁਲਹਾ' ਹੈ । ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਪੁਰ ਨਿਸਚਾ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ । ਪਰ ਅੰਤ ਸਿਖ ਦਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੁਜ ਜਾਣਾ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਆਪ ਵਸਦਾ ਹੈ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਗੋਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖ ਛਾਪਣ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਖ ਲੈਣ ਕਿ ਉਸ ਧਰਮ ਦੇ ਆਗੂ ਲਈ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ।

— —

ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ

(ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਟੈਗੋਰ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੁਣ ਸੀ ਆਲੋਚਨਾ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੀ। “ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ” ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ, ਜਿਹੜਾ ਮੂਲ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਉਲਥਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ ਆਪ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦੇ ‘ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ’ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਅਰ ਦੇ ‘ਟੈਂਪੈਸਟ’ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਤੁਲਾਤਮਕ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਕਵੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

—ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ)

ਸ਼ੈਲੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਟੈਂਪੈਸਟ’ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦੀ ‘ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ’ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰੋਂ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹੋਣਾ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵਖ ਵਖ ਹੋਣਾ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਹੈ।

ਇਕੱਲਤਾ ਵਿਚ ਪਲੀ ਮਿਗਦਾ ਦਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਫਰਦੀ-ਨਾਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਤਪੱਸਵੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ੰਤ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਲ ਹੈ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਟਾਪੂ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤਪ-ਬਣ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਇੱਕਤਾ ਲਭਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਯੋਰਪ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਟੇ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਬੰਦ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਸੁਮਾਲੋਚਨਾ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਚਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਬੰਦ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਵਾਂਗ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ‘ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ’ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਪਲ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਖਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ

ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਗਭਰੂ ਸਾਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਸਾਲ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਜੇ ਕੋਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਵਰਗ ਇਕੱਠੇ ਲਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਕਵੀ ਚੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਾਵਿ-ਉਛਾਲ ਹੀ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਗੋਟੇ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਗੋਟੇ ਦਾ ਇਹ ਬੰਦ ਉਛਾਲ ਦੀ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਰਸ ਦੇ ਪਾਰਖੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰਣਤਾ ਹੈ ਫੁੱਲ ਤੋਂ ਫਲ ਤਕ ਵਿਕਾਸ, ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਸਵਰਗ ਤਕ ਪੁਜਣਾ, ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਟ ਜਾਣਾ। ਮੇਘ ਦੂਤ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਵ ਮੇਘ ਤੇ ਉਤਰ ਮੇਘ ਹਨ—ਪੂਰਵ ਮੇਘ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਰਟਨ ਪਿਛੋਂ ਉਤਰ ਮੇਘ ਵਿਚ ਅਲਕਾ ਪੂਰੀ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀਦਾ ਹੈ—ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰਵ ਮਿਲਾਪ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਉਤਰ ਮਿਲਾਪ। ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਉਸੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਚੰਚਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਭਰੇ ਰੰਗੀਨ ਪੂਰਵ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਸਵਰਗ ਦੇ ਤਪੋ-ਬਨ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਆਨੰਦ ਵਾਲੇ ਉਤਰ ਮਿਲਾਪ ਤਕ ਯਾਤਰਾ ਹੀ 'ਅਵਿਗਯਾਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਲੋਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਤਕ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ—ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਦੇਸ ਤੋਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਹੀਨ ਸਵਰਗਯਾਮ ਤਕ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਸਵਰਗ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਮੇਲ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਸੋਖ ਨਾਲ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਨਾਲ ਫਲ ਵਿਚ ਵਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਦ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਰਗ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇੜਾ ਨਹੀਂ ਲਭਦਾ। ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਅੰਦਰ ਕਵੀ ਨੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਮਿਟੀ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਛੁਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਸ ਹਦ ਤਕ ਵਿਚਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦ੍ਰਸ਼ਤ ਤੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਵਰਤਾਉ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਖਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜੋਬਨ ਦੀ ਮਸਤੀ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨੂੰ, ਪੂਰੀ ਲਜਿਆ-ਸਹਿਤ ਆਪਾ-ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇਛਾ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਨੂੰ, ਕਵੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚਾ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦਾ ਚਿਨ੍ਹ ਹੈ। ਅਨੁਕੂਲ ਅਵਸਰ ਤੇ ਇਸ

ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਚਾਣਚੱਕ ਚੜ੍ਹਤ ਲਈ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਖਣ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਰਖਿਆ। ਜੇ ਹਿਰਨੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕੀ ਕੋਈ ਦੇਰ ਲਗਦੀ ਹੈ ? ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਕਾਮ ਦੇਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਮਨ ਰਾਖੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਕਾਮ ਦੇਵ ਨਾ ਦੁਸ਼ੰਤ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਵੀ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਧੇਰੇ ਲੁਕਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਦਾ ਹੀ ਸੌਖ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਮ ਦੇਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਆਪ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਤਪੋ-ਬਨ ਦੀ ਹਿਰਨੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੰਕੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਤਪੋ-ਬਨ ਦੀ ਬਾਲੜੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ।

ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਅਤੀ ਸੌਖ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਹਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀ ਡੂੰਘੇਰੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਕ ਅਟੁੱਟ ਸਤਿਵੰਤਿਤਾ ਸੌਖ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਬਨਾਵਟੀ ਫੁਲ ਸਜਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਪੂੜ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਝਾੜਨ ਬਿਨਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲ ਦੀ ਪੂੜ ਝਾੜਨ ਲਈ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਰਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅਣਢੱਕਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਪੂੜ ਵੀ ਲਗੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂੜ ਲਗ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਾ, ਉਹ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅਣਭੋਲ ਹਿਰਨੀ ਵਾਂਗ, ਚਸ਼ਮੇ ਦੀ ਜਲ-ਧਾਰਾ ਵਾਂਗ, ਮਲਿਨਤਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਪਲੀ ਨਵ-ਜੋਬਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਾ-ਰਹਿਤ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਜਿਆਵਾਨ, ਦੁੱਖ ਸਹਿਣ ਵਾਲੀ, ਨੇਮ-ਬੰਧਨ ਮਨਾਣ ਵਾਲੀ, ਸਤਿਵੰਤੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਰੁਖਾਂ, ਵੇਲਾਂ, ਫਲਾਂ, ਫੁਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਾ-ਵਿਸਾਰੂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਨਾਰੀ ਸੁਭਾਵ ਪੂਰੇ ਸੰਜਮ ਵਾਲਾ, ਸਹਿਣ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲਾ, ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਧਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕਲਿਆਣ-ਧਰਮ ਦਾ ਪੂਰਾ ਆਗਿਆਕਾਰ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਕਮਾਲ ਉਸਤਾਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਲੀਲ੍ਹਾ ਤੇ ਧੀਰਜ ਦੇ, ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਨੇਮ-ਬੰਧਨ ਦੇ, ਨਦੀ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਠੀਕ ਸੰਗਮ ਉਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ - ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਿਸ਼ੀ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਪੱਛਰਾ, ਵਰਤ ਭੰਗ ਹੋਣ

ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ, ਤਪ-ਬਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਪੋਸਨਾ, ਤਪ-ਬਣ ਥਾਂ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਇਕਠੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬਨਾਉਣੀ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਕਠੋਰ ਨੇਮ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਗੰਧਰਵ ਵਿਆਹ ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਦਾ ਉਛਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ ਵੀ ਹਨ। ਬੰਧਨ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨਾਟਕ ਨੇ ਇਕ ਅਣੋਖੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਖ ਦੁਖ, ਮੇਲ ਵਿਛੋੜਾ ਸਾਰਾ ਹੀ, ਬੰਧਨ ਤੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪੜਚੋਲ ਵਿਚ ਗੱਟੇ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਥੋੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਟੈਂਪੈਸਟ” ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਏਗਾ ਕਿਉਂ? ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰੀ, ਮਿਰਾਂਦਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰੀ, ਪਰ ਕੌਣ ਆਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਇਕੋ ਜਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ? ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹਾਲਾਤ ਦਾ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ, ਸੁਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਖੇਵਾਂ ਹੈ। ਮਿਰਾਂਦਾ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਜਿਸ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਪਲੀ ਸੀ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਇਕਾਂਤ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿਰਾਂਦਾ ਕੇਵਲ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਪਰਸਪਰ ਨਿਘ ਵਿਚ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵੇਖਾ-ਵੇਖੀ, ਆਪਸੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਕਰਦਿਆਂ, ਹਸਦਿਆਂ ਖੇਡਦਿਆਂ, ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਣਕ ਮੁਨੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਰੋਕ ਪੈ ਜਾਂਦੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਣਜਾਣਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂਅ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਇਸਤਰੀ “ਰਿਸ਼ੀਆ ਸਿੰਗ” ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਤੇ ਮਿਰਾਂਦਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਜੋ ਫਰਕ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਮਿਰਾਂਦਾ ਵਾਂਗ ਅਗਿਆਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦੀ ਚੰਗੀ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹਿਆ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਜੋਬਨ ਦਾ ਸਜਰਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹਾਸੇ ਠਠੇ ਵਾਲੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸਰਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀਆਂ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼ਰਮ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸਿਖ ਲਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਡੂੰਘੇਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹਾਰਦਿਕ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੋਈ ਤਜਰਬਾ ਉਸ ਨੂੰ ਛੂਹ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ

ਆਖਰ ਤਕ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅੰਦਰਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਦੀ ਹੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਤਪ-ਬਣ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਪੋ-ਬਣ ਵਿਚ ਵੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਧਰਮ ਦਾ ਖਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਅਣਜਾਣ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸਰਲਤਾ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਪਤਤ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਉਧਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ; ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤ ਦੀ ਸੱਟ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ, ਖਿਮਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬਿੜਕਾ ਨਾ ਸਕੀ। ਮਿਰਾਂਦਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦੀ ਅਗਨੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੋਲੋਂ ਕੋਲ ਰਖਣ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਨਾਲੋਂ ਵਖੇਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਖੇਵੇਂ ਸਬੰਧੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਿਰਾਂਦਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਛਲਾਂ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਟਕਰਾ ਨਾਲ ਗੂੰਜਦੇ, ਵਸੋਂ-ਰਹਿਤ ਪਹਾੜੀ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਟਾਪੂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੂੜ੍ਹਤਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਜਿਸ ਭੋਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਖਾੜ ਲਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਜੜ੍ਹ ਟੁਟੇਗੀ ਨਹੀਂ। ਉਥੇ ਮਿਰਾਂਦਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਸ ਅਣਹੋਂਦ ਦੀ ਹੀ ਝਲਕ ਹੈ। ਪਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਪਰਬਤ ਨਾਲ ਉਧ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ-ਆਤਮਕ ਜੋੜ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੇ। ਵਸੋਂ-ਰਹਿਤ ਟਾਪੂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਕਵੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਮਿਰਾਂਦਾ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੇ ਝਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਟਾਪੂ ਦੀ ਲੋੜ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਹੈ, ਚਰਿਤਰ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਤਪੋ-ਬਣ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਤਪ-ਬਣ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖ ਲਈਏ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕੇਵਲ ਕਹਾਣੀ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਹੀ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਮਿਰਾਂਦਾ ਵਾਗ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ

ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਚਰਿਤਰ, ਜੰਗਲ ਦੀ ਛਾਂ ਨਾਲ, ਮਧਵਿਲਤਾ ਫੁਲ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਸਵੱਛ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਖਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਜੋ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਰਚਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਆਖ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੁਟ ਲਿਆਉਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਫਰਦੀਨਾਂਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਰਾਂਦਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਪੂਰਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੂਫਾਨ ਵੇਲੇ ਬੇੜਾ ਤੁੜਾ ਬੈਠੇ ਅਭਾਗੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖੀ ਵਿਰਦੇ ਦਾ ਦਰਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੁਸ਼ੰਤ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਵੀ ਦੇਂਦਾ, ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਅਨੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਉਠਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵੇਲ ਨੇ, ਚੇਤ ਅਚੇਤ ਸਭ ਨੂੰ ਸਨੇਹ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਤਪ-ਬਣ ਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈਣ ਭਰਾ ਦੇ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੰਜਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਜੋਬਨ ਵਾਲੇ ਬਨ-ਜੋਤਸਨਾ ਫੁਲ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੌਮਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਜਦ ਤਪੋ-ਬਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪੈਰ ਪੈਰ ਤੇ ਦੁਖ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਬਣ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਇਤਨੇ ਦਿਲ-ਚੀਰਵੇਂ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਗਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 'ਅਭਿਗਿਆਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲ' (ਅਮਿਤ੍ਰਾਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲ) ਦੇ ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਧਰਮ ਨੇਮ ਦਾ ਜਿਹੌ ਜਿਹਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਮਨੁਖਤਾ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵੀ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਨੇ ਵਖੇਵੇਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਮਿਲਾਪ, ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

'ਟੈਂਪੈਸਟ' ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੀ ਕੁਦਰਤ ਏਰੀਅਲ ਅੰਦਰ ਮਨੁਖੀ ਆਕਾਰ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਤਦ ਵੀ ਉਹ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸਰਬੰਧੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਅਣਰਾਹੇ ਸੇਵਕ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਿਤ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਗੁਲਾਮ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਨੇਹ ਨਹੀਂ, ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਨਹੀਂ। ਮੀਰਾਂਦਾ ਦਾ ਨਾਰੀ ਹਿਰਦਾ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਟਾਪੂ ਤੋਂ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਪਰਸਪੇਰੇ ਤੇ ਮੀਰਾਂਦਾ ਨਾਲ ਏਰੀਅਲ

ਦੀ ਸਨੇਹ ਭਰੀ ਵਿਦੈਗੀ ਦੀ ਗਲ-ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। 'ਟੈਂਪੈਸਟ' ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਕਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਝੀ, 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਵਿਚ ਬਿਰਛ ਬੂਟੇ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਿਠੇ ਸਰਬੰਧੀਆਂ ਵਾਂਗ ਘੁਲੇ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ।

'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਦ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਖ ਭਰੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ "ਭੋ ਭੋ ਰਾਜਨ ਅਧਰਮ ਮ੍ਰਿਗਯੋ ਨ ਤੰਤਬਯੋ" ਤਦ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਇਕ ਮੂਲ ਸੁਰ ਵੱਜ ਉਠੀ। ਇਹ ਮਨਾਹੀ ਆਸ਼ਮ ਦੇ ਹਿਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਝਪਸਵੀ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਦ-ਭਰੇ ਘੋਰੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਆਖਿਆ :

“ਬਾਣ ਮ੍ਰਿਗ ਦੀ ਦੇਹੀ ਨਾ ਮਾਰਿਓ,
ਫੁਲ ਅੱਗ ਦੇ ਵਿਚ ਨਾ ਸਾੜਿਓ।
ਕਿਥੇ ਮਹਾਰਾਜ ਮ੍ਰਿਗ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ,
ਕਿਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਸ਼ੁਕਦਾ ਬਾਣ !”

ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਉਤੇ ਵੀ ਘਟਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਲ ਵੀ ਰਾਜੇ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਬਾਣ ਛੱਡਣਾ ਬੜਾ ਦਿਲ-ਚੀਰਵਾਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਬੜਾ ਪ੍ਰਪੱਕ ਤੇ ਹੱਠੀ ਹੈ—ਕਿੰਨਾ ਹੱਠੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਰ ਥਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ—ਅਤੇ ਇਸ ਆਸ਼ਮ ਦੀ ਪਲੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਨਾ-ਤਜਰਬੇਕਾਰੀ ਤੇ ਭੋਲਾਪਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਹਾਏ, ਜਿਵੇਂ ਹਿਰਨ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਵਾਸਤਾ ਪਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ। “ਦਵਊ ਅਪੀ ਅੱਤਰਾ ਅਰਲੀਯਾ ਕਊ।” (ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬਣ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹਨ।)

ਹਿਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਪੁਕਾਰ ਦੀ ਗੂੰਜ ਅਜੇ ਮੱਠੀ ਪਈ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਿਰਛਾਂ ਦੀ ਛਾਲ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨੀ ਤਪੱਸਵੀ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪਾਣੀ ਭਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਬਿਰਛਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਵੇਲਾਂ ਭੈਣਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਨਿਤ ਦਿਹਾੜੇ ਦੀ ਸਨੇਹ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਬਿਰਛਾਂ ਦੀ ਛਿਲ ਦੇ ਬਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਢਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਮਾਠੋਂ ਬਿਰਛਾਂ ਵੇਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਦੁਸ਼ੰਤ ਨੇ ਆਖਿਆ :

“ਬੁਲ੍ਹ ਲਾਲ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਵਾਂਗ,
ਬਾਹਵਾਂ ਮਾਠੋਂ ਕੋਮਲ ਸ਼ਾਖਾਂ,
ਹਿਰਦਾ ਲਲਚਾਵੇ ਫੁਲਾਂ ਵਾਂਗ,
ਤਨ ਫੁਟਦੇ ਜੋਬਨ ਜਿਉ !”

ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ, ਇਕਾਂਤ ਫੁਲਾਂ ਪਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਨਿਤ ਦਿਹਾੜੇ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਧਰਮ, ਅਤਿਥੀ ਸੇਵਾ, ਸਖੀਆਂ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਏਨਾ ਅਖੰਡ, ਏਨਾ ਅਨੰਦਮਈ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸੰਕਾ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਚੋਟ ਉਹਨੂੰ ਭੰਗ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਦੁਸ਼ੰਤ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਰੋਕਣ ਤੇ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵੇਖੀਂ ਤੀਰ ਨਾ ਮਾਰੀਂ, ਤੀਰ ਠਾ ਮਾਰੀਂ—ਇਸ ਪਰੀ ਪੂਰਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਾ ਕਰੀਂ।

ਜਦ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਦੁਸ਼ੰਤ ਤੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਅਚਾਨਕ ਪੁਕਾਰ ਉਠਦੀ ਹੈ : “ਹੇ ਤਪੱਸਵੀਓ, ਆਪਣੇ ਤਪ-ਬਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਵੋ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਰਾਜਾ ਦੁਸ਼ੰਤ ਆ ਗਏ ਹਨ।”

ਇਹ ਸਾਰੀ ਤਪ-ਬਣ ਭੂਮੀ ਦੀ ਕੂਕ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤਪ-ਬਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵੀ ਇਕ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਉਸ ਤਪ-ਬਣ ਤੋਂ ਜਦ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਦ ਕਨਵ ਮੁਨੀ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਹੇ ਤਪ-ਬਣ ਦੇ ਬਿਰਛੋ—

ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿਤੇ ਬਿਨਾ, ਜੋ ਨਾ ਪਾਣੀ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਾਂਦੀ,
ਜਿਸ ਦੀ ਇਛਾ ਆਪਾ ਸਜਾਣਾ, ਪਰ ਨਾ ਤੁਹਾਡਾ ਇਕ ਪੱਤਾ ਵੀ ਤੋੜਦੀ,
ਤੁਹਾਡੇ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਖਿੜਨ ਸਮੇਂ ਜੋ, ਖੁਸ਼ੀਆ ਤੇ ਉਤਸਵ ਮਨਾਂਦੀ,
ਜਾ ਰਹੀ ਉਹ ਮੁਟਿਆਰ ਪਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰ,
ਆਓ, ਦਿਉ ਵਿਦੈਗੀ ਉਹਨੂੰ।”

ਚੇਤ ਤੇ ਅਚੇਤ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਏਨਾਂ ਹਾਰਦਿਕ ਸਬੰਧ, ਏਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਬੰਧਨ।

ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪ੍ਰਿਯੰਵਦੇ, ਆਰੀਆ-ਪੁਤਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪਰਾਣ ਵਿਆਕੁਲ ਹਨ, ਤਦ ਵੀ ਆਸ਼ਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮੇਰਾ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ।”

ਪ੍ਰਿਯੰਵਦਾ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਕੇਵਲ ਤੂੰ ਹੀ ਤਪ-ਬਣ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੇ ਤੁਰਤ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਤਪ-ਬਣ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੈ।

“ਹਿਰਨ ਦੇ ਮੰਹ ਤੋਂ ਛੁਟਦਾ ਜਾਏ ਘਾਹ,
ਮੌਰ ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਬਦਾ ਨਹੀਂ,
ਵੇਲ ਤੋਂ ਪੱਤਾ ਡਿਗ ਰਹਿਆ,
ਮਾਨੋ ਉਹ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਦਾ ਅੱਥਰੂ।”

ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੇ ਕਾਨਵ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, “ਬਾਪੂ, ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ

ਚਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਹਰਨੀ ਦੀ ਤੌਰ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੱਠੀ ਹੈ, ਜਦ ਇਹ ਸੁਖੀਂ ਸਾਂਦੀ ਬੱਚਾ ਜਣ ਲਏ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਭੇਜਿਓ ।”

ਕਨਵ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਂਗਾ ।”

ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਰੋਕ ਪੈਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਭਈ, ਮੇਰਾ ਕਪੜਾ ਕੌਣ ਖਿਚ ਰਹਿਆ ਹੈ ।”

ਕਨਵ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਬੱਚੀਏ—

“ਸਰਕੜੇ ਤੋਂ ਪਏ ਜਿਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਚੀਰਾਂ ਤੇ

ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਲਾਂਦੀ ਸੈਂ ਇਗੁਦੀ ਦਾ ਤੇਲ,

ਪਾਲਿਆ ਸਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਨ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਪਲੀਆਂ ਦੇ,

ਇਹ ਹੈ ਉਹੀ ਹਿਰਨ-ਪੁੱਤਰ ਤੇਰਾ ।”

ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, “ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ, ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਰਹੀ ਆਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਕਿਉਂ ਆ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਤੇਰੇ ਜਣੇਪੇ ਵਿਚ ਜਦ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ, ਤਦ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਬਾਪੂ ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਰਖਣਗੇ। ਤੂੰ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਜਾ ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿਰਫਾਂ, ਵੇਲਾਂ, ਹਿਰਨਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਲੈ ਕੇ, ਰੋਂਦੀ ਰੋਂਦੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੇ ਤਪੋ-ਬਣ ਨੂੰ ਤਿਆਗਿਆ।

ਵੇਲ ਨਾਲ ਫੁੱਲ ਦਾ ਜੋ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਤਪ-ਬਣ ਨਾਲ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦਾ ਉਹੋ ਹੀ ਸੁਭਾਵਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

“ਅਭਿਗਿਆਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲ” ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਅਨੁਸੂਈਆ-ਪ੍ਰਿਯੰਵਦਾ ਸੁਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਣਵ-ਮੁਨੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੁਸ਼ੰਤ ਹੈ, ਤਦ-ਬਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਮੂਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਨੂੰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਅਜਿਹਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਥਾਨ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਗਇਆ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਉਠਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਬੋਲ ਪਾ ਕੇ, ਰੂਪਕ ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਕ ਰਖ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਜੀਉਂਦੀ, ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਪਕ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਰਦਿਕ, ਬਣਾ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਾਟਕ ਦੇ ਏਨੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ। ਬਾਹਰਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਦੂਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰਾਈ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੰਧਾਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਵਖਰੇਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

“ਉਤਰ ਰਾਮ-ਚਰਿਤ” ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਰਬੰਧੀਆਂ ਵਰਗੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਮਹਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੀਤਾ ਦਾ ਦਿਲ ਉਸੇ ਬਣ ਲਈ ਰੋ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਤਮਸਾ ਨਦੀ ਤੇ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਬਣ-ਦੇਵੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੌਰ ਤੇ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਉਹਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਹਨ, ਬਿਰਛ ਵੇਲਾਂ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਹਨ।

“ਟੈਂਪੈਸਟ” ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਫੈਲਾ ਕੇ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੰਗੋੜ ਕੇ, ਹਰਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ “ਟੈਂਪੈਸਟ” ਦਾ ਮੂਲ-ਭਾਵ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਲਈ ਝਗੜੇ ਟੱਕਰਾਂ ਤੇ ਜਤਨ ਹੀ ਹਨ। ਉਥੇ ਪਰਸਪੈਰੋ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ, ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਉਤੇ ਹਾਜ਼ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਸਿਰ ਤੇ ਆਈ ਮੌਤ ਦੇ ਹਥੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਣ ਪਿਛੋਂ ਜਿਹੜੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕੰਢੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇਸ ਉਜੜੇ ਪੁਜੜੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਾ ਬਣਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਤੋਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਘਾਤ ਤੇ ਗੁੱਪਤ ਕਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅੰਤ ਵਿਚ, ਉਹ ਖਲੋ ਤਾਂ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਕੋਈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ। ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਸੁਭਾਉ, ਜਾਬਤੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ, ਪੀੜਤ ਕੈਲੀਵਾਨ ਵਾਂਗ, ਸਿਰਫ਼ ਚੁੱਪ ਰਹਿਆ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਦੰਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਨਹੂੰ ਦੇ ਸਿਰੇ ਵਿਚੋਂ, ਜ਼ਹਿਰ ਨਾ ਗਇਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੋ ਜਾਇਦਾਦ ਮਿਲਣੀ ਸੀ, ਮਿਲ ਗਈ। ਪਰ ਜਾਇਦਾਦ ਮਿਲਣਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲਾ ਲਾਭ ਹੈ, ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉੱਚਾ ਅਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

“ਟੈਂਪੈਸਟ” ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚ ਭਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤਕ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬੇਕਾਬੂ ਮੰਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੂਫਾਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮਨਾਹੀ, ਬੰਦਸ਼, ਜਬਰ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਮੰਦੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਸ਼ੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਦਬਾ ਕੇ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰਖਣਾ, ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਕੰਮ ਚਲਾਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਅਖੀਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ

ਮੰਨ ਸਕਦੀਆਂ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ, ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ, ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਪਾਪ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਮੁਕਾ ਦੇਣਾ, ਇਹੋ ਹੀ ਸਾਡੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਇਛਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੋਕਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹੋ ਲਗਨ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਉਸੇ ਲਗਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਜਤਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ, ਉਹ 'ਸ੍ਰੇਯਾ' ਨੂੰ 'ਪ੍ਰੇਯਾ', ਉਹ ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸਿਟੇ ਦਸ ਕੇ, ਸਾਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਪੰਥ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ, ਇਹ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਮ ਹਨ, ਉਹ ਦੰਡ-ਨੀਤੀ ਤੇ ਧਰਮ-ਨੀਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪੰਥ ਉਤੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਨਿਕਲੇ ਅੱਥਰੂ ਰਾਹੀਂ ਕਲੰਕ ਨੂੰ ਧੋ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੀ ਘਿਰਣਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਪ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਆਨੰਦ ਰਾਹੀਂ ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਜੀਉ ਆਇਆਂ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੇ-ਕਾਬੂ ਮੰਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਦੀ ਜੰਗਲੀ ਅੱਗ ਨੂੰ, ਪਛਤਾਵੇ ਭਰੇ ਮਨ ਦੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੀ ਝੜੀ ਨਾਲ ਬੁਝਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹੱਦੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਇਕ ਚਾਦਰ ਪਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਪਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ, ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਮੁਨੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਤਨਾ ਨਿਰਦਈ ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਰਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਅੱਖੜ ਹਲਚਲ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿ ਨਾ ਸਕਦਾ। ਦੁਖ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਪੂਰਾ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਅੱਖੜ ਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਢੱਕ ਲਇਆ ਹੈ।

ਪਰ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਢੱਕਣ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਕ ਰਖ ਲਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਾਪ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਰੰਗ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਪੜਦਾ ਖਿਣ ਭਰ ਲਈ ਰੱਤਾ ਕੁ ਸਰਕਾ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿਤਾ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੰਸ ਪਦਿਕਾ ਪੜਦੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸੰਗੀਤ-ਭਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗਾਣਾ ਗਾ ਰਹੀ ਹੈ :

ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਲੋਭੀ ਮਖੀਏ,
ਅੰਬ ਦੇ ਬੂਰ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ,
ਕੰਵਲ-ਭਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਜੋ ਪਾਏਂ,
ਦਿਤੀ ਕਿਵੇਂ ਵਿਸਾਰ।

ਰਾਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਹਲ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਦਿਲ ਦਾ ਇਹ ਅੱਥਰੂਆਂ ਭਿਜਾ ਗਾਣਾ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੱਟ ਪੁਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਟ ਵਧੇਰੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ੰਤ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਬਿਰਧ ਰਿਸ਼ੀ ਕਨਵ ਦੀ ਅਸੀਸ ਤੇ ਸਾਰੇ ਬਣ ਦੀਆਂ ਸੁਭ-ਇਛਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬੜੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਰੋ ਵਿਚ, ਬੜੇ ਪਵਿਤਰ ਮਿਠੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ, ਘਰ ਦਾ, ਜੋ ਚਿਤਰ ਸਾਡੀ ਆਸ ਦੀ ਪੱਟੀ ਉਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਚਿਤਰ ਉਤੇ ਦਾਗ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪੁਛਿਆ, “ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਇਸ ਗਾਣੇ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ?” ਰਾਜੇ ਨੇ ਬੜਾ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ, “ਸਚਰੀਤ-ਕਰੀ ਤਾਪ੍ਰਣਾਯੋਯੰ ਜਨਾ—ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਛੱਡ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਕਾਰਣ ਦੇਵੀ ਬਾਸੁਨਤੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਹੰਸ-ਪਦਿਕਾ ਦੀ ਝਾੜ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਇਆ। ਮਿਤਰ ਮਾਧਵੱਈਆ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਠਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸ, ਬੜੇ ਕਮਾਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਝਾੜਿਆ ਹੈ। ਜਾ ਬੜੀ ਉਸਤਾਦੀ ਨਾਲ ਤੂੰ ਇਹ ਗਲ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾ।”

ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਦੇ ਚੰਚਲ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਇਹ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਨੇ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਜਤਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰਾਪ ਨੇ ਜੋ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਬੀਜ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਵਿਚ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਖਾਤਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ।

ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਸੀਂ ਚਾਣਚਕ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਪੁਜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤਕ ਅਸੀਂ ਮਾਨੋਂ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਜੋ ਨੇਮ ਸੀ, ਏਥੋਂ ਦਾ ਨੇਮ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਤਪ-ਬਣ ਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਉਥੇ ਜੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਹਿਜ ਸੁੰਦਰ ਭਾਵ ਨਾਲ, ਬੜੇ ਸੌਖ ਨਾਲ ਘੜੀਆਂ ਸਨ, ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਣ ਨਾਲ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਚੁਹਲ ਮੁਹਲ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਹਿਰਦਾ ਬੜਾ ਕਠੋਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਬੜਾ ਕਪਟੀ ਹੈ ਤੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪੰਧ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ, ਤਦ ਸਾਡਾ ਉਸ ਬਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਪਨਾ ਟੁਟਣ ਲਗਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸ਼ਾਰੰਗਰਵ ਨੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿਆ, “ਮਾਨੋ ਅਸੀਂ ਅੱਗ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।” ਸ਼ਾਰਦਵੱਤ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਤੇਲ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਹਾ ਚੁਕੇ ਬੰਦੇ, ਅਸੁਧ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਧ ਬੰਦੇ, ਸੁਤੇ ਪਏ ਨੂੰ

ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਗਦੇ ਬੰਦੇ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੋ ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।" ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਣ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਏਨਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਦੇ ਠੁਕਰਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸਾਨੂੰ ਚਾਣਚਕ ਬਹੁਤਾ ਸਦਮਾ ਨਾ ਪੁਚਾਏ। ਹੇਂਸ ਪਦਿਕਾ ਦਾ ਸਰਲ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਗੀਤ ਇਸ ਨਿਰਦਈ ਘਟਨਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਇਆ ਹੈ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਠੁਕਰਾਏ ਜਾਣਾ ਜਦ ਅਚਨਚੇਤ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਟੁਟ ਪਇਆ ਤਦ ਇਹ ਤਪੋ-ਬਨ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਇਕ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੇ ਹਥੋਂ ਤੀਰ ਵਿੰਨ੍ਹੀ ਹਿਰਨੀ ਵਾਂਗ, ਹੈਰਾਨੀ, ਡਰ, ਪੀੜ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਵਿਆਕੁਲ ਅਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਤਪ-ਬਣ ਦੇ ਫੁਲਾਂ ਉਤੇ ਅੱਗ ਆਣ ਪਈ। ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਪਣੀ ਛਾਂ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੇਠ ਢੱਕਣ ਵਾਲਾ ਜਿਹੜਾਂ ਤਪ-ਬਣ ਦਿਸਦਾ ਅਣ-ਦਿਸਦਾ ਬਿਰਾਜ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਉਹ ਚਿਰਕਾਲ ਲਈ ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਦੇ ਚਹੁ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚੁਕਿਆ ਗਇਆ, ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਅਸਲੋਂ ਅਣ-ਢੱਕੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਕਿਥੇ ਪਿਤਾ ਕਣਵ, ਮਾਤਾ ਗੋਤਮੀ, ਅਨੁਸੂਈਆ ਤੇ ਪਿਯੰਵਦਾ, ਕਿਥੇ ਸਾਰੇ ਬਿਛਾਂ, ਵੇਲਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਦਾ ਸੰਬੰਧ, ਉਹ ਮਿਥੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਉਹ ਨਿਰਮਲ-ਜੀਵਣ ! ਇਸ ਇਕ ਪਲ ਦੇ ਪਰਲੋ ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਕਿੰਨੀ ਮਿਟ ਗਈ, ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਧੁਨੀ ਉੱਠੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਕ ਛਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕ ਹੋ ਗਈ।

ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਦੇ ਸਭਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਚੁਪ, ਕਿੰਨੀ ਇਕਾਂਤ ! ਜਿਹੜੀ ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਨੇ ਕੋਮਲ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਅਜ ਕਿੰਨੀ ਇਕੱਲੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬੋਧਸੀ ਨੂੰ ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਆਪਣੇ ਡੂੰਘੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਕਣਵ-ਮੁਨੀ ਦੇ ਤਪ-ਬਣ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਗਇਆ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ-ਜਾਣੀ ਬਣ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੋਂ ਜਿਹੀ ਮਿਲਣੀ ਹੋਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਕਣਵ-ਮੁਨੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਤਪ-ਬਣ ਨਾਲ ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਛੋੜਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਗਇਆ, ਉਹ ਸਕ੍ਰੰਤਲਾ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਹੁਣ

ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਦਲ ਗਇਆ, ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀਆਂ ਅਸਾਵਾਂ-ਪਣ ਬੜੀ ਕਰੂਪਤਾ ਤੇ ਨਿਰਦਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੁਖਿਆਰੀ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਦੁਖ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਇਕਾਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਖੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਵੇਂ ਤਪੋ-ਬਨ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਇਆ। ਕਵੀ ਨੇ ਆਪ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਚਹੁ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਤੇ ਸੰਝਤਾ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਗੂੜ੍ਹੀ ਕਰ ਤਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਜੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਕਨਵ ਮੁਨੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾ ਕੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਪ ਵੀ ਕਰ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਦ ਵੀ ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ ਬੋਲ ਉੱਠਦਾ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਿਰਛਾਂ ਵੇਲਾਂ ਦਾ ਰੋਣਾ, ਸਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਗੂੰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਅਣਜਾਣੇ ਮਾਰੀਚ ਮੁਨੀ ਦੇ ਤਪ-ਬਣ ਵਿਚ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਚੁੱਪ ਤੇ ਮੂਕ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦਾ ਨੇਮ-ਭਰੇ ਸੰਜਮ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਧੀਰਜ ਵਾਲਾ ਅਮਿਣਵਾਂ ਦੁਖ ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਨਸਕ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਦੁਖ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਵੀ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੋਠਾਂ ਉਤੇ ਅਗਲੀ ਰਖ ਦਿਝੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਭਨਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੋਕੀ ਰਖਿਆ।

ਦੁਸ਼ੰਤ ਹੁਣ ਪਛਤਾਵੇ ਵਿਚ ਭੁੱਜ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਛਤਾਵਾ ਤਪੱਸਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਇਸ ਪਛਤਾਵੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾ ਲਭਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਭ ਪੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਗੌਰਵ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਹੱਥ ਵਿਚੋਂ ਲਭਿਆ ਕੋਈ ਲਭਿਆ ਨਹੀਂ। ਲਭਣਾ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਜੋਬਨ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਝੱਖੜ ਨਾਲ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਜੇ ਇਕ ਪੱਲ ਵਿਚ ਉਠਾ ਕੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਲਭੀ ਜਾਂਦੀ। ਲਭਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਸਾਧਨਾ ਹੈ, ਤਪੱਸਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੱਲ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚ ਜੋ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੱਠੀ ਦੇ ਸ਼ਿਥਿਲ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਿਰਕਾਲ ਲਈ ਮਿਲਾਣ ਵਾਸਤੇ ਦੁਸ਼ੰਤ ਤੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਲੰਮੀ ਤੇ ਅਸਹਿ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਾਰ ਦੁਸ਼ੰਤ ਜੇ ਝੱਟ ਪੱਟ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਹੰਸ-ਪਦਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੁਕਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਵੇ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਹੀ ਸੌਖਿਆਂ ਲਭੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਾਵਾਂ ਸਿਰਫ ਪਲ ਭਰ ਦੇ ਸੁਭਾਗ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅਣ-ਗਹਿਲੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਬੇਲੋੜਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। “ਸਕੁੰਤਕ੍ਰੀਤਪ੍ਰਣਾਯੋਯੋ ਜਨਾ।”

ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਸ਼ੰਤ ਨੇ ਨਿਰਦਈ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਉਸ ਕਠੋਰਤਾ ਦੇ ਪਰਤਵੇਂ ਅਸਰ ਨੇ ਦੁਸ਼ੰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਅਚੇਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ, ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੁਸ਼ੰਤ ਦੇ ਪੰਘਰੇ ਹੋਏ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਲਗੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਇਕ ਮਿਕ ਕਰਨ ਲਗੀ।

ਅਜਿਹਾ ਤਜਰਬਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਜੀਵਣ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਤੇ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉਹ ਅਭਾਗਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਾਹਸ਼ਾਂ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਧਨ ਕਦੇ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਧਾਤਾ ਨੇ ਕਠਨ ਦੁਖ ਵਿਚ ਝੋਕ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚੁਹਲ ਮੁਹਲ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਪਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਆਪੇ ਹੀ ਸਾੜ ਦਿਤਾ, ਬਾਹਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਹ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਢਕਿਆ। ਸਮੁਚੀ ਬਚੀ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤਕ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਨ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੇ ਇਕ ਸੰਸਾਰ-ਰਹਿਤ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਚਾਣਚਕ ਬਿਜ ਪੈ ਕੇ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਬਿਰਛ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਉਖਾੜਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਦੁਸ਼ੰਤ ਤੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਦੁਖ ਵਿਚੋਂ ਕਟੇ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਬਾਣੀ ਲਿਜਾ ਕੇ, ਅੰਦਰਲੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਵੀ ਗੋਟੇ ਨੇ ਕਹਿਆ, “ਗਭਰੂ ਸਾਲ ਦੇ ਫੁਲ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਸਾਲ ਦੇ ਫਲ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਵੱਰਗ, ਜੇ ਕੋਈ ਇਕੱਠੇ ਲਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਿਚ ਉਹ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

‘ਟੈਂਪੇਸਟ’ ਵਿਚ ਫਰਦੀਨਾਂਦ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪਰਸਪੇਰੋ ਨੇ ਕਰੜੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਮੁਸ਼ਕਤ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖ ਕੇ ਮੰਨਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸੀ ਬਾਹਰਲਾ ਕਲੇਸ਼। ਕੇਵਲ ਲਕੜਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਚੁਕਣ ਨਾਲ ਪਰੀਖਿਆ ਮੁਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਅੰਦਰਲੀ ਕਿਸ ਅੱਗ ਵਿਚ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਿਸਣ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਿਆਰ ਹੀਰਾ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਉੱਜਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕਚਿਆਈ ਨੂੰ ਦਾਬ ਦੇ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਧਾਤਾ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਪਾਪ

ਵੀ ਕਿਸ ਕਲਿਆਨਕਾਰੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਸੀਂ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਚੋਟ ਬਿਨਾਂ ਕਲਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਦੀਵੀ ਉੱਜਲਤਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਸਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਨਿਹ-ਕਲੰਕ ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਸਰਲ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਖੀਆਂ, ਬਿਰਛਾਂ ਵੇਲਾਂ ਤੇ ਹਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲੀ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਅਣ-ਦੇਖਿਆ ਅਪਰਾਧ ਆਣ ਘੁਸਿਆ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕੀੜੇ-ਖਾਧੇ ਫੁਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਰਝਾ ਕੇ ਡਿਗ ਪਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲਜਿਆ, ਸੰਸਾ, ਦੁਖ, ਵਿਛੋੜਾ, ਪਛਤਾਵਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਚੀ ਸੁਚੀ ਸਵੱਰਗ ਵਿਕ ਖਿਮਾਂ, ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ। ਸਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ “ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼ ਲਾਸਟ” (Paradise Lost) ਤੇ “ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼ ਰੀਗੇਨਡ” (Paradise Regained) ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸਵਰਗ ਬੜਾ ਨਾਜ਼ਕ ਤੇ ਅਰਖਿਅਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ, ਪਰ ਕੰਵਲ-ਪੱਤਰ ਉਤੇ ਪਈ ਤਰੇਲ ਵਾਂਗ ਖਿਣ-ਸਥਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੌੜੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਣੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਇਹ ਚਿਰ-ਜਿਊੜੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਸਰਬੰਗੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਪਰਾਧ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਆ ਕੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਕੰਵਲ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਉਧੜ-ਉਂਮੀ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸਮੁਚੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਉਥੱਲ ਪੁੱਥਲ ਮਚਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਜ-ਸਵਰਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਇਆ। ਬਾਕੀ ਰਹਿਆ ਸਾਧਨ-ਸਵਰਗ। ਪਛਤਾਵੇ ਰਾਹੀਂ, ਤਪੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਵਰਗ ਜਿਤਿਆ ਗਇਆ, ਉਦੋਂ ਕੋਈ ਡਰ ਨਾ ਰਹਿਆ। ਇਹ ਸਵਰਗ ਸਦੀਵੀ ਸੀ।

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਜਿਸ ਸਰਲ-ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ, ਪਰ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਦਰਮਿਆਨੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਦੁਖ, ਸਮੁਚੇ ਅਪ੍ਰਾਧ ਦੀ ਚੋਟ ਤੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਅੱਗ, ਜੀਵਣ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਪਣ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਟੱਕਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਬਿਰਥੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੀ ਠੰਢਕ ਜਦੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਤੱਪਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਲੋਕ ਲੋਕਾਂਤਰ ਵਿਆਪੀ ਆਰਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਪ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਛਿਨ-ਭੇਗਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਤੇ ਦੁਖ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। “ਸਕੁੰਤਲਾ” ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਉਸ ਸਵਰਗ ਗੁਆਚੀ ਤੋਂ ਸਵਰਗ ਮੁੜ-ਮਿਲੀ ਤਕ ਸਭ ਕੁਝ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ, ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ

ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, “ਅਭਿਗਿਆਨ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ” ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਅਸਚਰਜ ਸੰਜਮ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਵੇਗ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਯੋਰਪੀ ਕਵੀ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਗ ਕਿਤਨੀ ਦੂਰ ਤਕ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ “ਰੋਮੀਓ ਜੂਲੀਅਟ” ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। “ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ” ਜਿਹਾ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਡੂੰਘਾ, ਉਸ ਜਿਹਾ ਸੰਜਮ-ਭਰਿਆ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ, ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਦੁਸ਼ੰਤ ਤੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੈ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਪੇਪ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਾ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਰਾਸਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਢਿਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਛਡੀਆਂ। ਦੂਸਰੇ ਕਵੀ ਜਿਥੇ ਕਲਮ ਦੌੜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਚੁੱਡਦੇ, ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਝੱਟ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ੰਤ ਤਪੋ-ਬਨ ਤੋਂ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਤੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬਹੁਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਤਦ ਵੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਵੀ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਕਢਵਾਇਆ। ਕੇਵਲ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਵਲ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾਚਾਰੀ ਤੋਂ ਬੇਧਿਆਨੀ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਅਭਾਗਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਛੋੜੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਵਲ ਕਣਕ ਮੁਨੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕਿਤਨੀ ਦੁਖ-ਭਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਕਿਤਨੇ ਥੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਨੁਸੂਈਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸਖੀ-ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਪਲ ਦੇ ਪਲ ਇਕ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ, ਮਾਨੋ ਬੰਨ੍ਹ ਲੰਘਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਕੇ, ਝਟ ਅੰਦਰੇ ਹੀ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੁਕਰਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਦਿਸ਼ ਵਿਚ ਭੈ, ਲਜਿਆ, ਅਭਿਮਾਨ, ਤਰਲਾ, ਝਿੜਕ, ਵਿਰਲਾਪ ਸਭੇ ਹੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਤਨੇ ਥੋੜੇ ਵਿਚ ਹੀ। ਜਿਸ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੇ ਸੁਖ ਸਮੇਂ ਸਰਲ ਸੰਸੇ-ਰਹਿਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਦੁਖ ਸਮੇਂ ਘੋਰ ਅਪਮਾਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਅਣ-ਬੜਬੋਲੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਏਨੇ ਅਸਚਰਜ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਨਿਭਾਏਗੀ, ਇਹ ਕੌਣ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੁਕਰਾਏ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਕਿਤਨੀ ਵਿਆਪਕ, ਕਿਤਨੀ ਡੂੰਘੀ! ਕਣਕ ਮੁਨੀ ਚੁੱਪ, ਅਨੁਸੂਈਆ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਚੁੱਪ, ਮਾਲਿਨੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦਾ ਤਪ-ਬਣ ਚੁੱਪ, ਸਭ ਤੋਂ ਚੁੱਪ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ। ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਥੱਲ ਪੁਥੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਵਸਰ ਕੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਨਿਰਸ਼ਬਦ ਰੋਲਿਆ ਗਇਆ? ਦੁਸ਼ੰਤ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਨੂੰ ਦੁਰਬਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰਾਪ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕੱਜ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਕਵੀ ਦਾ ਸੰਜਮ ਹੈ। ਦੁਸ਼ੰਟ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਦਾ ਨੂੰ, ਅਣਕੱਜੇ, ਬੰਧੋਜ-ਰਹਿਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਿਖਾਣ ਦੇ ਲੋਭ

ਨੂੰ ਵੀ ਕਵੀ ਨੇ ਤਜ ਦਿਤਾ । ਕਾਦੀਦਾਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਲਖਸ਼ਮੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ—

ਨ ਖਲੂ ਨ ਖਲੂ ਬਾਣਾਂ
ਸੰਨੀਪਾਤਯੋਯਮਅਸਮਿਨ
ਮ੍ਰਿਦੂਨੀ ਮ੍ਰਿਗਸ਼ਰੀਰੇ ਪੁੱਸ਼ਪਰਾਸ਼ਾਬੀਬਾਗਨੀ

(ਕੋਮਲ ਹਿਰਨੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਗਨ ਬਾਣ ਨਾ ਮਾਰੀਂ ਨਾ ਮਾਰੀਂ ।)

ਦੁਸ਼ੰਤ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਹੜੇ ਦੇ ਉਛਾਲ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣ ਕੇ, ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਤਦ ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਧੁਨੀ ਉਠੀ—

ਮੂਰਤੋ ਵਿਘਨਸਤੱਪਸ ਈਵ ਨੇ ਭਿੰਨਸਾਰੰਗਯੂਥੋ
ਧਰਮਾਰਾਨਯੰ ਪ੍ਰਵੀਸ਼ਤੀ ਰਾਜ ਸਯੰਦਨਾਲੋਕਭੀਤ ।

ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਵਿਘਨ ਵਾਂਗ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਤਪੋ-ਬਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ— ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਏ । ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਤਦੋਂ ਹੀ ਤਪੋ-ਬਨ ਦੇ, ਕਾਵਿ-ਬਗੀਚੇ ਦੇ ਇਸ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਵਿਘਨ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਬੰਧਨ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਿਆ, ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਕੰਵਲ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਚਿਕੜ ਨੂੰ ਘੁਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ।

ਯੋਰਪੀਨ ਕਵੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਥੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸਚਿਆਈ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ; ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਠੀਕ ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਵੇਂ ਹੀ ਘਟਾ ਦੇਂਦੇ । ਸਰਾਪ ਜਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਛ ਵੀ ਢੱਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਾ ਕਰਦੇ । ਮਾਨੋਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਹੱਕ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ । ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵਧ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਰਾਹ-ਪੈਂਡੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪਏਗੀ, ਅਜਿਹੀ ਦਾਸਤਾ ਉਸ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਪਰੰਤੂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨੇਮ-ਬੰਧਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ । ਕਾਵਿ ਦੀ ਹਰ ਘਟਨਾ ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਸਚਿਆਈ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਅਟੁਟ ਰਖ ਕੇ ਸਚਿਆਈ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਮੂਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਨੂੰ ਉਜਲ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਇਆ, ਪਰ ਪਾਪ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਥੋੜਾ ਕੁ ਨਿਮ੍ਹਾ ਕੀਤਾ । 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਨਾਟਕ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤਕ ਜਿਸ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ

ਵਿਘਨ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਕਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਕਾਵਿ-ਲਕਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਕਰੋੜ ਚੋਟ ਪੈਂਦੀ। ਕਵੀ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨ ਲੇਖਣੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕਦੀ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਅਤੀ ਵਧੇਰੇ ਹਲਚਲ ਨਾ ਮਚਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਪ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦਾ ਸਰਗਰਮ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖਿਆ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ, ਉਸ ਦੇ ਤਪ-ਬਣ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਵੀ, ਸਭ ਥਾਂ ਅੰਦਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿਤਾ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਜੋਬਨ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਲੀਲਾ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਪਾ ਦੇਂਦੀ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਅਸੀਸ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਖੜ ਖੜ ਮਿਲਾ ਦੇਂਦੀ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੂਕ ਵਿਦੈਗੀ ਦੇ ਵਾਕ ਦਾ ਦਰਦ ਰਲਾ ਦੇਂਦੀ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਜਾਦੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪਵਿਤਰ ਨਿਰਮਲਤਾ, ਇਕ ਠੰਢੀ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਰਿਸ਼ਮ ਸਦਾ ਪਸਾਰੀ ਰਖਦੀ। ਇਸ 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚੁਪ ਚੋਖੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੁੱਪ ਨਾਲ, ਪਰ ਵਿਆਪਕ ਭਾਵ ਨਾਲ, ਕਵੀ ਦੇ ਤਪ-ਬਣ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੰਮ "ਟੈਂਪੈਸਟ" ਦੇ ਏਰੀਅਲ ਵਾਂਗ ਕਰੜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਗੁਲਾਮੀ ਵਾਲਾ ਬਾਹਰਲਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਸੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਾਲਾ ਕੰਮ, ਪ੍ਰੀਤੀ ਵਾਲਾ ਕੰਮ, ਸਰਬੰਧੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਤੇ ਅੰਦਰਲਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕੰਮ।

"ਟੈਂਪੈਸਟ" ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, "ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ" ਵਿਚ ਸਾਂਤੀ ਹੈ। "ਟੈਂਪੈਸਟ" ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿਤ ਹੈ, "ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ" ਵਿਚ ਕਲਿਆਣ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧੀ ਹੈ। "ਟੈਂਪੈਸਟ" ਵਿਚ ਅਧਵਾਟੇ ਹੀ ਅੰਤ, "ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ" ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤੀ। "ਟੈਂਪੈਸਟ" ਦੀ ਮਿਰਾਂਦਾ ਸਰਲ ਮਧੁਰਤਾ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਰਲਤਾ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਗਿਆਨ ਤੇ ਨਾ-ਤਜਰਬਾਕਾਰੀ ਉਤੇ, "ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ" ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਪਰਾਧ, ਦੁਖ, ਤਜਰਬੇ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਖਿਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੱਕ, ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਗੋਟੇ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਪਿਛੇ ਚਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਅਸੀਂ ਵਿਚ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, "ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ" ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਦੀ ਜੁਆਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਕਲਿਆਣ-ਭਰੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਲਭ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

--

ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਮਸਿਆ

ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਲੇਖ ਛਪ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਹੁਣ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ-ਕਲਾ ਅਰ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਵੀ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਲੋਕ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅੱਜ ਕਲ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤਹਿਰੀਕ ਜਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤਾਂ ਖੈਰ, ਅਜ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ 'ਚ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਰ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲੀਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਖਵਾਣਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋਏ ਹੋਏ, ਵਡੇਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਲੋਕ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਫ਼ਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਤੱਤਵ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਰ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਜਾਏ, ਪਰ ਲੋਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ 'ਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਲਚਰਲ ਸਮਾਗਮਾਂ ਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਲਨ ਅੰਦਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਖਲੜਾ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਰ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਵੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁਣ ਸਖਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਕ ਅੱਧਾ ਲੇਖ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਵੇਖਣ 'ਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਆਪਣੀ ਹਦ ਟੱਪ ਕੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਣ ਲਗ

ਪਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੀਤ ਹਿਮਾਚਲ ਵਿਚ ਅਰ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਤੇ ਬੋਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਣੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ 'ਚ ਕੰਮ ਵੀ ਕਾਫੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਰਾਮਸਰਨ ਐਡਵੋਕੇਟ ਤੇ ਲਾਲਾ ਸੰਤ ਰਾਮ ਬੀ. ਏ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੇਵੇਂਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਨਰੇਂਦਰ ਧੀਰ, ਬਾਵਾ ਘਨ-ਸ਼ਾਮ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਰ ਤਕਸੀਮ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਬਦੁਲ-ਸਲਾਮ ਖੁਰਸ਼ੀਦ, ਅਫਜ਼ਲ ਪਰਵੇਜ਼ ਅਰ ਸਫੀ-ਅਕੀਲ ਜੇਹੇ ਉੱਘੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਅਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ। ਡਾ: ਰੰਧਾਵਾ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਕਾਫੀ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਮਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਲਇਆ ਹੈ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਜਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਓਜ਼ਲ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਾਧੇ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਹੈ, ਪਰ ਅਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ-ਯੁਗ ਅੰਦਰ ਅਜ ਦੀਆਂ ਅਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਨਾ-ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਠੀਕ ਤੇ ਸਹੀ ਲੀਹ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੇ ਜਮੂਦ ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਬਾਰੇ 'ਚ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਧੜਾ ਧੜ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰ ਲਇਆ ਜਾਵੇ, ਅਰ ਇਹ ਤਦੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਅਰ ਰੋਜ਼ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਏਸ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਚਲਤ 'ਲੋਕ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਅਰਥ ਸਮਝ ਲਇਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸੁਧਾਰਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਦਾਹਵਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਅੱਠ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਿਆਂ ਦਾ ਖੇਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਅਰ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੀਕਰ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਬਹੁਤ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਮਰਾਹ ਕਰ ਦੇ।

ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ 'ਲੋਕ' ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਰ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿਆਸੀ ਨਾਹਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਦੋਂ ਇਕ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਅਰ ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋਹੜੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ 'ਸਤਿਆਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ' ਅਰ ਸਦੀਵੀ ਮੁਲਾਂ ਵਾਲੀ (Perpetual Values) ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਲੋਕ' ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ 'ਲੋਕ' ਅਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੰਵਾਰ, ਓਜ਼ੜ, ਅਰ ਗੈਰ-ਮੁਹੱਜਬ ਸਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ 'ਲੋਕ' ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤਕ ਮਹਿਦੂਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅੰਦਰ ਚੁੰਕਿ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਅਰ ਕਲਾ, ਸਮਾਜ ਅਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਹਥਾਂ 'ਚ ਰਹਿਮ। ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਰੋੜਾਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪਿਛੇ ਲਗ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਇਆ। ਸਾਹਿਤਕ-ਆਚਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਇਕ ਦੋਸ਼ 'ਗੁਮ ਦੋਸ਼' ਇਸ ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਵਲ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਲੇ ਤਬਕੇ ਦੀ ਵੀ ਜਨਤਾ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਬੌਧਿਕ ਅਰ ਸਭੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਅਤੀ-ਸੀਮਿਤ ਭਾਵਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਅਰ ਉਹ ਲੋਕ ਚੁੰਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਪਧਰ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਲੱਗ ਕੇ ਗਰਵ ਕਰਨ ਯੋਗ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸਹਿਤ ਇਕ ਖਾਸ ਤਬਕੇ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿਆ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੋਕ ਨੇ 'ਵਡੇਰਿਆਂ' ਦੀ ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਤ ਮੁਜਬ ਉਹਨੂੰ ਪਰਖਿਆ, ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਕੁ ਲੀਤਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਛੱਡ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਚੇਰੀ ਪਧਰ ਦੇ ਵਡੇ ਤਬਕੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ।

ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਅਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 'ਲੋਕ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੱਧਦਾ ਗਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਅਰ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸ਼ਹਿਰੀ' ਕੋਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਚੇਤ ਸਹਿਤ-ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਤਾੜਿਆ ਪਰ ਇਸ 'ਲੋਕ' ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਅਰ ਸਮਝਣ

ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਲੋਕ' ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਗੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਟੁੱਟ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਲੋਕ' ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਬੜਾ ਵੇਗਵਾਨ ਹੋਏਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਪਛਾਣ ਲਿਆ।

ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਮਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ 'ਲੋਕ' ਦੇ ਪੁਚਲਨ 'ਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। 'ਲੋਕ' ਹੁਣ ਅਲਗ ਥਲਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਭੇ ਖੇਤਰਾਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਕਲਾ ਅਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ 'ਲੋਕ' ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ, 'ਲੋਕ' ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ 'ਲੋਕ' ਜਿਹੜਾ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਸੀ, ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਤੀਨ ਸੀ, ਅਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਘਟੀਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਹੁਣ ਉਹ ਅਪਣੇ ਪੂਰੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਫੈਲ ਗਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਗ ਕਰਨ ਸ਼ਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈਆਂ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ, ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ-ਚੇਤਨਾ ਬਣ ਗਈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ 'ਲੋਕ' ਸਮੁੱਚੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰ ਆਇਆ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਮੁਰਾਦ ਹੈ ਕੀ? ਜੇ ਸਾਡਾ ਤਾਤਪਰਯ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੇਂਡੂ-ਤਬਕੇ ਦੇ ਅਲਿਖਿਤ ਅਰ ਸੁਣਨ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗਲਤ-ਫਹਿਮੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਅਰਥ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਹੁਤਾ ਮਹਿਦੂਦ ਤੇ ਸੰਕੀਰਨ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਅਜ ਸਾਡਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਲ ਭਾਲ ਕੇ, ਖੋਜਾਂ ਕਰਕੇ ਅਪਣੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਿਮੁਫ-ਭੂਮੀ ਅਰ ਸਹੀ ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ—ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਵਧੀ ਨਾਂ ਮੈਥਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਗਿਆਤ ਕਵੀ ਦਾ ਲੁਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਾਲ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਵੀ (ਖਾਸ ਕਰ ਹਿੰਦੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਤੇ) ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ ਥੀਸਿਸ ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਰੋਆ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ, ਜਦ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਡ-ਮੁਲੇ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਤ ਰਖ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ 'ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ' ਨਾਉਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਜੋ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ, ਸਮੁੱਚੇ ਲੋਕ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਅਰ ਇਸ 'ਲੋਕ' ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪਿੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ

ਵਸਦੇ-ਸਗੋਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਭ ਸ਼ਹਿਰ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਰ ਤਰੁਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। 'ਲੋਕ' ਦਾ ਅਰਥ ਜੇ ਕਰ ਜਨਤਾ ਲਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਅਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤਬਕਾਤੀ ਨਿਖੇੜ (ਭਿੱਨਤਾ) ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਗਲ ਵਿਚਾਰ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ' ਅਰ 'ਵਰਗ ਦਾ ਸਾਹਿਤ' ਦੋ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਥੋਂ ਤੀਕਰ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਨਤਾ ਵਰਗਾਂ (ਤਬਕਿਆਂ) ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਰ ਹਰ ਤਬਕਾ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਅਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰ ਤਬਕਾ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਅਲਗ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਰਅਸਲ 'ਲੋਕ' ਜਾਂ 'ਜਨਤਾ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਐਨਾਂ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਇਕ ਤਬਕਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਤਬਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੀਕਰ ਸਿਰਫ ਸੁਣਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ, ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਘੜੀ ਘੜੀ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਸਹੀ ਤੋਂ ਠੋਸ ਅਕਾਰ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ 'ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ' ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਜੀ ਵੇਰੀ ਜਨਤਾ ਕੋਲੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਉਹ 'ਜਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਤ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਜੇ ਕਰ 'ਲੋਕ' ਅਰ 'ਵਰਗ' ਦੇ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੈ ਕਿ 'ਲੋਕ' ਤਾਂ 'ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਹੈ' ਤੇ ਵਰਗ, 'ਜਨਤਾ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ' ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਲੋਕ' ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ 'ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿਤ' ਲਈ ਹੈ ਅਰ 'ਵਰਗ' ਦੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 'ਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ 'ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ' ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੂਸ਼ਿਤ-ਮਨੋਬਿੱਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਅਰ ਵੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੁਆਲ ਹੈ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ। ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਮੁਰਾਦ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ਜੋ 'ਲੋਕ' ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਲੋਕ-ਭਾਰਤੀ ਹੈ, 'ਲੋਕ' ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ 'ਲੋਕ' ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਸਮਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਐਸਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਨ; ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਹਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬਹੁਤ ਉਦਾਰ, ਅਪੂਰਣ ਗ੍ਰਾਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਬੜੀ ਸੰਕੀਰਨ, ਮਹਿਦੂਦ ਅਰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸਿਮਟ ਆਈ— ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਮੁਢੋਂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਹੀ

ਪਲੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਚੁੰਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਜਾਂ ਗ੍ਰਾਮਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਤੇਜ-ਹੀਨ ਅਰ ਕ੍ਰਿਠਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਪਰੰਪਰਾ, ਅਪਣੇ ਵਿਆਪਕ ਖਿਲਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਮਾਨ-ਦੰਡ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਚ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ 'ਚ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਆਈ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ, ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਚ ਸ਼ਹਿਰ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ-ਰਫਤਾਰ, ਪਰ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਵਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਓਦੋਂ ਵਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਕੋ ਹੀ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਾਂ ਵਹਾਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਤਾਂ 'ਲੋਕ' ਅਰਥਾਤ ਪੇਂਡੂ ਅਰ ਦੂਜੀ ਸ਼ਹਿਰੀ (ਨਾਗਰੀ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਧਾਰਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਕਰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਘੱਲ, ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਾਨਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਛਿੜੀ ਹੋਈ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅੰਦਰ-ਦੁਅੰਦ ਅਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਾਲ, ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਅਗੇ ਵੱਧਣ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੱਦਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਦਬਾਉ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਕ ਸਕਣ 'ਚ ਅਸਮਰਥ ਸਨ। ਇਕ ਵੇਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਦਾਂ ਤੇ ਫਖਰ ਕਰਦੇ ਸਾਂ, ਅਰ ਬਾਹਰਲੇ ਅਸਰ ਪੈਣ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸੇ ਸਰਕਸ਼ਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋਏ, ਅਪਣੀ ਜੀਵਨੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਗਰਵ 'ਚ ਅਸੀਂ ਭੁਲ ਗਏ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਢਹਿ ਰਹੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਵੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਅਰ ਨਵੇਂ ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ ਦੀ; ਨਵੀਂ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀ, ਸਾਨੂੰ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਾਉਂਦੀ; ਨਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇਗੀ— ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵੇਖ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੰਤੁਲਨ ਗਵਾ ਬੈਠੀਏ ਤੇ ਡਿਗ ਪਈਏ। ਸਾਡੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਰ ਸ਼ਹਿਰੀ (ਨਾਗਰੀ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਚਲਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਅਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉੱਚਾ ਮਹਲ ਢਹਿੰਦਾ ਰਹਿਆ—ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਖਿਸਕਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਲੇਖ 'ਅਵਰ ਸੋਸ਼ਲ ਡਿਲੇਮਾ' ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਰ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਰੋਧ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਆਚਾਰ ਸੰਕੀਰਣ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਅਜਿਹਾ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ ਅਰ ਅਜ

ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋ ਦਿਆਂਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਫਖਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ਾ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗਕ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਲ ਵਧ ਰਹਿਆ ਹੈ—ਅਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਤਾਂ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਦਯੋਗਕ-ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਰਹੀਏ ਕਿ ਸਾਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਾਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੇ ਕਰ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਗਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਪਣੇ ਤੇ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗੇ। ਉਸ ਦੇ ਥਲੇ ਦਬ ਕੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਨਿਸਚਿਤ ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਜ ਦੇ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜੋਗ ਹੈ। ਦਰ ਅਸਲ ਸਾਡਾ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅੰਦੋਲਨ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਕਾਲ 'ਚ ਹੈ। ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਚਾਹੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਅਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਤਕਰੇ 'ਚ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਅਰ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਨਵੀਨਤਾ ਆਈ ਹੈ ਅਰ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ, ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੀ ਰਖਿਆ, ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਰ 'ਨਵਾਂਪਨ' ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਅਪਣੀਆਂ ਸਭੇ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸਮੇਤ, ਸਾਡੇ ਪੇਂਡੂ ਅਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਚੂੰਕਿ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਰ ਕੀ ਛਡਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਕੀ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਛਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਪਛਮੀ ਸਭਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਈ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ— ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਈਕਾਟ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ— ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਹੀ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਨਵੇਂ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਢਾਂਚਾ ਜੋ ਖੋਖਲਾ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ; ਹੁਣ ਟੁੱਟ ਰਹਿਆ ਹੈ; ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਢਾਂਚਾ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨਕਲ ਹੀ

ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ— 'ਜੋ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਨਿਤ ਨਵੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ'— ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਹਾਨ ਕਹਿਕੇ ਅਜ ਤਕ ਪੂਜਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੇ। ਅਕਲ ਦੇ ਦਰਵੱਜੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੌਰ ਵਿਚ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਭੈੜੀ ਸਥਿਤੀ ਅੰਦਰ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੈ—ਕਿਹੋ ਜੇਹਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰੇ, ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਐਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਰਵਈਆ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਸੱਕਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਰ ਅਜ ਜਿਹੇ ਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਠੀਕ ਸਿੱਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜੇ ਤਕ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ' ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਿਚੇ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੋਂ ਜੋ ਜੋ ਕੁਝ ਪੇਂਡੂ ਸੀ, ਉਹ ਛੁਟ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ ਜੋ ਕੁਝ ਪੇਂਡੂ ਹੈ, ਉਹੋ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਦੋ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਫੁਹਾਸੀ, ਸਾਡੇ ਸਚੇਤ, ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਪੇਂਡੂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਫੁਹਾਸੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫੌਰਸ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਹਰਕਤਾਂ ਜੇਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ 'ਓੱਜਡਪਣੇ' ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਜ ਉਹ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਚਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕੇਵਲ ਨੱਚ-ਟੱਪ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਜ ਉਹੋ ਹੀ ਕਲਾ ਪੂਰਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਅਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅੰਦਰ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਨਾਚ ਵਗੈਰਾ ਦਾ ਜੋ ਥਾਂ ਪੁਰ ਖਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣਾ 'ਸੋਨੇ ਦਾ ਦੇਸ਼' ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ, ਮਹਾਨ, ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ, ਸਾਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਣ ਵਾਲੇ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਪਿੰਡ ਵੀ ਅਜ ਪਹਿਲੋਂ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ

ਕਿ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਤਨ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜ ਕਲ ਈਰਖਾ, ਦੁਏਸ਼ ਅਰ ਰਗੜੇ ਝਗੜੇ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮੂਹਕ ਜੀਵਨ ਪਿੰਡ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਰ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਾਦੀ ਸੁਆਰਥ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕੋਣ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਹੈ—ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਅਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤਰ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਧਾਰਨਾ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਦਾਇਕ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜਗਤ ਦੀ ਇਹ ਕੌੜੀ ਘੁਟ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰੰਤੂ ਸਚਿਆਈ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪਿੰਡਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀ ਜੋ ਰੋਜ਼-ਬ-ਰੋਜ਼ ਜ਼ੋਰ ਪਕੜ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਆਕਰਸ਼ਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਇਆ, ਅਜ ਓਹੋ ਪਿੰਡ ਅਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣੇ ਸਨ; ਅਰ ਅਜ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉਤੇ ਲਗੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਨਾਉਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜਨਤਾ ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਅਰ ਸਿਨੇਮਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਸਰ ਪਇਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਉਤੇ, (ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚੰਗੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮੰਦੀ) ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਪਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਭੁਲੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਮੂਹਿਕ-ਪ੍ਰਯਤਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਚ ਲੱਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ; ਐਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਤਰਜ਼ਾਂ ਆ ਵੜੀਆਂ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ 'ਰਿਆਸਤ' ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਨਵੀਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸਮਝਣ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਜਹੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਅਰ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡੀ ਸਮਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅੰਦਰ, ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਓਦੋਂ ਤਕ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ, ਅਰ ਸੁਚੱਜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਲ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੇਰ ਸਕਦੇ। ਸਾਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਪਵੇਗਾ ਅਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰੇ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਕ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਜੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਜੁਗ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਸਭੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੀ ਅਪਣਾਉਣ ਜੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਨਾ ਹੀ ਸਭੇ ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਜੋਗ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਲੋੜ ਹੈ ਨਵੇਂ ਅਰ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚ ਤਾਲ-ਮੇਲ, ਅਰ ਰਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਲੋਕ-ਨਾਚ ਅਰ ਲੋਕ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਅਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵਲ ਅਗੇ ਵਧਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਚੂੰਕਿ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰ ਵੰਡ ਕੇ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ, ਨਾਚਾਂ ਅਰ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਦਿਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਹੋਵੇ, ਪੁਰਾਣੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰਕੂ ਦੀ ਥਾਂ, ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ-ਸ਼ੀਲ, ਭਾਰਤੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਲਪੇਟ 'ਚ ਲਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਕੇ ਨਿਸਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੋੜ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ-ਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਟੁੱਟ ਰਖਦੇ ਹੋਏ, ਨਵੇਂ-ਪਨ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ, ਨਵੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਾਰਗ

ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਂਤਵਾਦੀ, ਸਾਮਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛਾਣ ਕੇ ਅਲੱਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਤਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਅਗੇ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਤੱਤ੍ਰ ਹਨ, ਤੇ ਜੇਹੜੇ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ-ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਚੁੰਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਅਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਅੰਦਰ ਇਹ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੇਸ਼ ਕਰੀਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੀਤ ਅਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਚ ਜਨਮੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦਾ ਨਵੀਨਕਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਦੀ ਮੁੜ ਸਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੋੜਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਖੋਜ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪਾਂ ਪੁਰ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ (Contents) ਦੇ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ। ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਸਿਧ ਹੋਏਗੀ। ਰਾਜਿਆਂ ਅਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਥਾਂ ਅਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ 'ਲੋਕ' ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਅਰ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਾਇਬ-ਘਰਾਂ 'ਚ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੁਣ ਤਕ ਸੁਰਖਿਅਤ ਜਾਂ ਲੁਪਤ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਾ ਅਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰੰਤੂ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਇਤਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੁਰਖਿਆ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਰ ਸੰਪਾਦਨ

ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕੇਂਦਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ, ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੂਬੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ, ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਥੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕੇ, ਅਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਤ੍ਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਭਾਰ ਅੱਜ ਤਕ ਢਾਂਚੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

—

ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰੋ !

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ

ਆਪ ਗਾਹਕ ਬਣੋ

ਤੇ

ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹਕ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰੋ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ

ਛੱਪ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :-

- (ੳ) ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼-
ਕ੍ਰਿਤ : ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਕੇਸਰੀ'
- (ਅ) ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ-
ਸੰਪਾਦਕ : ਵੇਜਾਰਾ ਬੇਦੀ
- (ੲ) ਨੀਲੀ ਤੇ ਰਾਵੀ-
ਸੰਪਾਦਕ : ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ'
- (ਸ) ਖਾਧ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ-
ਕ੍ਰਿਤ : ਡਾ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
- (ਹ) ਜੀਵਨ ਤੰਦਾਂ-
ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ: ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ
- (ਕ) ਬੁੱਧ ਜਾਤਕਾ-
ਕ੍ਰਿਤ : ਗੁਰਾਂਦਿੱਤਾ ਖੰਨਾ
- (ਖ) ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ -
ਡਾ. ਰੋਬਨ ਲਾਲ ਆਹੁਜਾ

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ,
ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਪਪਪ ਐਲ.
ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ

੧. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਨੂੰ ਜੂਨ, ੫੮ ਤੋਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ-ਜਨ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਇਆ ਕਰਨ।
੨. ਚੰਦਾ :- 'ਆਲੋਚਨਾ' ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਦਾ ਇਕ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਨਵੇਂ ਪੈਸੇ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ੭੫ ਨ: ਪੈ: ਤੇ ਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅੱਠ ਰੁਪਏ)) ਪੇਸ਼ਗੀ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵੀ. ਪੀ. ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।
੩. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ।
੪. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਰ ਲੇਖ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ੧੦) ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ (ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ੩੦ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਲੇਖ) ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
੫. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
੬. ਨਾ-ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੭. ਹਰ ਲੇਖ ਸਾਫ਼, ਸੁੱਧ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਦ-ਜੋੜ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
੮. ਏਜੰਸੀ ਪਰਚੂਨ ਨਿਰਖ ਤੇ ੩੩% ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਜੰਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਤਨਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜਣ। ਦਸ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ੨੫% ਹੈ।
੯. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਖ ਲਿਖਾ ਖੜੀ ਕਰਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।